

УДК 340.114 (477)

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

професор Київського університету туризму, економіки і права

НАЦІОНАЛЬНА КОНСТИТУЦІЙНА ЮСТИЦІЯ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена розгляду теоретичних та практичних аспектів розвитку конституційної юстиції в Україні. На підставі дослідження резюмується, що інститут конституційної юстиції в Україні — це механізм захисту прав і свобод людини і громадянина, сформований з елементів, властивих моделям конституційної юстиції різних країн, які належать до різних правових сімей. Але після перенесення в інакші від цих країн умови, даний інститут в Україні набув свої специфічні риси, які дозволяють кваліфікувати його як національну модель конституційної юстиції.

Ключові слова: конституційна юстиція, національна модель конституційної юстиції, Конституційний Суд України, конституційна юрисдикція, конституційний контроль, конституційне правосуддя.

Двадцять чотири роки незалежна Україна демонструє, що вона є істинною лабораторією конституційного досвіду, який специфічно поєднує елементи конституційного минулого, сучасного та майбутнього країни. Це стосується, зокрема, і досвіду конституційної юстиції, втіленого у відповідних рішеннях Конституційного Суду України — єдиного органу конституційної юрисдикції, який відповідно до ст. 150 Конституції України здійснює контроль конституційності законів та інших правових актів, а також дає тлумачення положень Конституції та законів України. Однак комплексного дослідження питань, пов'язаних з утворенням, діяльністю і розвитком органів конституційної юстиції в Україні вченими не проводилося. Більшою чи меншою мірою вивчалися лише окремі проблеми конституційної юрисдикції. Глибоке і всебічне дослідження таких питань передбачає, перш за все, аналіз існуючих наукових поглядів з цієї проблеми, вивчення еволюції конституційної юстиції в Україні та прогноз перспектив її трансформації.

Нині державотворчі процеси, які відбуваються в Україні, дозволяють говорити про ті небезпеки на правову систему й суспільство в цілому в разі, якщо Конституційний Суд підпорядковуватиметься політичним інтересам окремих влад-

них еліт. Як слушно свого часу зазначав М. Цвік, Конституційний Суд виступає важелем збалансування системи державної влади і захисником від будь-яких законодавчих спотворень тих фундаментальних норм і принципів, які встановлюються Конституцією [1]. У цьому контексті з усієї гостротою постає проблематика співвідношення політики і права в діяльності Конституційного Суду.

Ми залишаємося на позиціях, що наука конституційного права (як і політична наука) не повинні бути осторонь цих суперечок, оскільки в інакшому випадку може скластися так, як справедливо вказує І. Сліденко, що політики приймуть рішення за фахівців-правників та матимемо низку «опікунів» стосовно Конституційного Суду [2]. Справді, наразі в Україні бракує системного наукового аналізу щодо рішень самого Конституційного Суду. Водночас, намагаючись адекватно усвідомити вплив Конституції на суспільно-правові відносини, ми не повинні забувати, а, відповідно, й аналізувати процес офіційного тлумачення конституційних норм.

В умовах політичного транзиту, неусталеності відносин всередині системи державної влади (нині через недоведеність до логічного завершення конституційної реформи та через чисельні незгодженості в оновленій Конституції ця

ситуація стала тільки гострішою та рельєфнішою) суттєво зростає значення Конституційного Суду саме в аспекті його можливості гарантувати та реально забезпечити принцип верховенства Конституції, поза дотриманням якого неможливі будь-які демократичні зміни, так само як і просування України в напрямку втілення принципів правової держави [3].

Ренесанс науки конституційного права дає змогу говорити, що суто нормативний підхід до визначення Конституційного Суду не дає відповіді на питання, які виникають у зв'язку із діяльністю цього органу конституційної юрисдикції. Зокрема, серед українських науковців (як теоретиків права, так і конституціоналістів) тривають дискусії щодо того, до якої саме з гілок державної влади повинен відноситись цей орган. Так, на думку В. Скоморохи, Конституційний Суд у загальній свідомості сприймається насамперед як специфічна наглядова інстанція, яка стоїть над всіма іншими органами державної влади [4, с. 6].

Водночас, низку інших аргументів наводять й інші вітчизняні вчені. Так, М. Козюбра послідовно доводить, що ми маємо відносити Конституційний Суд не до окремої контрольно-наглядової влади (хоча науковець і не заперечує в цілому можливість її існування), а до судової гілки влади [5, с. 22–23].

Слід погодитися з М. Баглаєм, який акцентує увагу на тому, що немає такої країни в світі (якою б демократичною вона себе не вважала), де б законодавець не помилявся, де б не приймалися правові акти, які рано чи пізно виявлятимуться невідповідними конституції. Тому існування Конституційного Суду та його роль зумовлюються не лише міркуваннями щодо неприпущення свідомих порушень Конституції, але й через можливість її порушення в результаті «несумлінних» або недостатньо якісних з позицій конституційного права дій нормотворчого характеру тих чи інших органів державної влади (коли йдеться про прийняття законів та інших нормативно-правових актів). Таким чином, вже в самій вихідній вимозі втілення принципу верховенства конституції ім-

пліцитно передбачається наявність органів (це можуть бути загальні суди або спеціально утворені органи державної влади), які б могли, з одного боку, забезпечувати конституцію від законодавчих викривлень, а з іншого боку — надавати її офіційне та професійне тлумачення в усіх тих випадках, коли це виявляється необхідним [6, с. 5].

Підґрунтям для розроблення теми дослідження тенденції національної конституційної юстиції в Україні стали наукові розробки як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-правознавців: К. А. Бабенка, М. В. Баглая, Н. В. Вітрука, М. Горшеньова, М. І. Козюбри, Р. Давида, В. М. Кампо, М. В. Савчин, А. О. Селіванова, В. Є. Скоморохи, В. М. Шаповала та ін.

З огляду на це, метою даної публікації є дослідження теоретичних аспектів правової природи змісту моделей конституційної юстиції, відомих світовій конституційній практиці, визначення їх особливостей та вплив кожної з них на розвиток конституційної юстиції в Україні.

Як відомо, конституційна юстиція — це встановлений конституційним законодавством судовий захист прав і свобод людини і громадянина шляхом здійснення контролю конституційності законів та інших правових актів [7, с. 275–276]. У світі історично склалися кілька класичних моделей конституційної юстиції: американська, австрійська (сьогодні її часто називають європейською), французька і деякі інші, на базі яких розвиваються національні моделі в різних країнах світу [8].

Можемо відзначити, що корисним у контексті нашого дослідження буде звернення до досвіду моделей конституційної юстиції, відомих світовій конституційній практиці. Так, виникнення американської моделі конституційного контролю пов'язують зі справою «Марбері проти Медісона» (*William Marbury v. James Madison*, 1803), у якій Верховний суд США визнав за судовою владою повноваження оголошувати неконституційними будь-які закони, прийняті Конгресом. Тоді Верховний суд США вперше в історії США визнав парламентський закон таким, який не відповідає конституції США. Ця справа стала судо-

вим прецедентом, який наділив повноваженнями контролю (нагляду) за конституційністю законів практично всі суди загальної юрисдикції США. Американська модель ґрунтується на досвіді США, де право виносити рішення про неконституційність законів надається Верховному Суду країни. Така система конституційного контролю діє в США, Канаді, Японії, Австралії, Індії, Скандинавських країнах, Швейцарії та ін. Особливості американської моделі полягають у тому, що всі конституційно-правові питання й суперечки розглядаються судами загальної юрисдикції при здійсненні звичайного судочинства в конкретних справах — кримінальних, цивільних, адміністративних. Функції конституційного контролю разом з іншими функціями — розгляд апеляцій, слухання справ в якості суду першої інстанції, тлумачення Конституції США і федеральних законів — виконує, зокрема, Верховний Суд США [9, с. 70].

Європейську модель конституційного контролю пов'язують з утворенням Конституційного суду Австрії у 1920 р. як суду, відокремленого від решти інших судів. До повноважень Конституційного суду Австрії належали: розгляд питань про відповідність законодавчих актів держави конституції Австрії, розгляду деяких спорів між державними органами і оголошення імпичменту вищим посадовим особам. Це був перший суд, спеціально створений для цієї мети. У результаті встановлення в Австрії авторитарного політичного режиму — австрофашизму у 1934 р. — діяльність Конституційного суду Австрії була призупинена, у 1945 р. її було відновлено, а в 1953 р. в Австрії прийнято окремий закон про Конституційний суд. Сама ідея створення Конституційного суду належить австрійському юристу Гансу Кельзену, тому таку модель називають «кельзенівською».

Особливістю європейської моделі є те, що для вирішення конституційно-правових питань і спорів:

- створюється спеціальний орган конституційної юрисдикції;
- конституційний контроль спеціального органу конституційної юрисдикції є його єдиною функцією;

— правове становище конституційних судів та їх компетенція визначаються конституцією і спеціальними законами;

— рішення органу конституційної юрисдикції є загальнообов'язковими.

Наявність і обсяг відповідних повноважень в органів конституційної юрисдикції залежить від багатьох факторів, у тому числі від форми державного устрою, національних традицій, тенденцій формування та розвитку органів юстиції. Так, вчені-правознавці зазначають, що європейська модель конституційного контролю виникла у зв'язку з тим, щоб не допустити повтору грубих порушень прав людини і громадянина, які мали місце до і після Другої світової війни. У постсоціалістичних країнах створення інституту конституційного контролю обумовлювалося прагненням подолати наслідки тоталітарних і авторитарних режимів. Інша обставина пов'язана з концентрацією влади у виконавчих органах, які спиралися на підтримку парламентської більшості. Конституційний контроль у таких умовах стає помітною перешкодою на шляху можливих порушень Конституції [10, с. 70].

Водночас, у Європі поширена й інша модель конституційного контролю — який здійснює квазісудовий орган — Конституційна рада. Наприклад, Конституційна рада у Франції перевіряє на відповідність конституції закони і регламенти палат Парламенту Франції до набрання ними чинності. Також на Конституційну раду покладено вирішення спорів між законодавчою і виконавчою владою, тобто між парламентом і урядом, щодо розподілу їх компетенцій. Одна з відмінностей Конституційної ради від конституційних судів (трибуналів) полягає в тому, що у Раді зазвичай застосовують письмову, закриту процедуру розгляду справ, а індивідуальні конституційні скарги Конституційна рада не розглядає.

Загалом для європейської (австрійського зразка) моделі характерна наявність окремого судового органу — конституційного суду, відокремленого від системи судів загальної юрисдикції. Саме така європейська модель конституційної юрисдикції була реалізована в Україні.

Отже, конституційний контроль полягає у перевірці відповідності законів та інших нормативних актів конституції відповідної держави незалежним від законодавчої та виконавчої влади судовим або спеціальним контролюючим органом за зверненнями уповноважених на те осіб або з ініціативи самого контролюючого органу.

На думку В. М. Кампо, українська модель конституційної юстиції має деякі спільні риси з моделями країн, які, згідно з класифікацією французького енциклопедиста права Р. Давіда, належать до романо-германської правової сім'ї [11; 12].

Інші науковці (В. А. Григор'єв) вважають, що конституційна юстиція в Україні найбільш наближена до європейської моделі із закріпленням в Основному Законі єдиного органу конституційної юрисдикції — Конституційного Суду України (далі КСУ).

Пошуки власної дослідницької парадигми дали нам можливість зробити висновки, що поділ моделей конституційної юстиції на два види є досить умовним, оскільки все більшого розвитку отримують змішані моделі, які містять у собі елементи і тієї й іншої моделей. Існують також змішані моделі, які поєднують у собі обидві названі моделі і є європейсько-американською моделлю.

Аналізуючи діяльність Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні, автор вказує, що порівняно з моделями багатьох європейських країн українська модель конституційної юстиції має свої певні особливості. Так, поряд з традиційним нормоконтролем, заснованим на формальному (ієрархічному) верховенстві Конституції України над законами та іншими правовими актами, КСУ також здійснює конституційний контроль у матеріальному сенсі — на основі доктрини «живої конституції», яка спирається на принцип верховенства права (ст. 4 Закону України «Про Конституційний Суд України») і власні правові позиції. Це означає, що традицію романо-германської правової сім'ї (формального верховенства конституції) КСУ поєднує з традицією правової сім'ї країн загально-

го права (матеріального верховенства конституції).

На наш погляд, інститут конституційної юстиції в Україні — це механізм захисту прав і свобод людини і громадянина, сформований з елементів, властивих моделям конституційної юстиції різних країн, які належать до зазначених вище правових сімей. Але після перенесення в інакші від цих країн умови, даний інститут в Україні набув свої специфічні риси, які дозволяють кваліфікувати його як національну модель конституційної юстиції.

Можемо обґрунтувати думку, що Конституційний Суд України виконує не тільки контрольні повноваження, встановлені Конституцією України та спеціальним законом, — а саме: при вирішенні питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України, додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справ про відмову Президента України від поста в порядку імпічменту (статті 150, 151 Конституції України [13], статті 13, 39 Закону України «Про Конституційний Суд України» [14], — а й здійснює офіційне тлумачення Конституції України та законів України (статті 150, 151 Конституції України, ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Також поділяємо думку М. В. Вітрука, що конституційна юстиція (правосуддя) синтезує в собі два начала — сутність конституційного контролю і форму правосуддя, внаслідок чого маємо справу з самостійним видом державно-владної контрольної діяльності у спеціалізованій формі конституційного правосуддя [15]. Разом із цим можна зазначити, що здійснення конституційної юстиції забезпечується не тільки безпосередньо органами конституційної юрисдикції, а також іншими судовими установами, залежно від особливостей розвитку національної правової системи та організації публічної влади.

Ще одну дискусію щодо конституційної юстиції започаткував М. В. Савчин. Він відзначає, що Конституційному Суду України належить першість у забезпеченні верховенства Основного Закону, конституційного ладу, основних прав і

свобод. Цей орган виступає конституційним органом влади спеціальної компетенції, функції якого мають самостійний характер і займають важливе місце серед інструментів механізму стримувань і противаг. Таку особливість розгляду конституційно-правових спорів діяльності Конституційного Суду України можна визначити як здійснення конституційної юстиції [16].

Про те, що конституційний контроль реалізує юрисдикцію Конституційного Суду України, відзначав А. О. Селіванов. Він вказував, що така реалізація здійснюється у всіх випадках здійснення конституційного правосуддя, оскільки перевіряються не тільки норми, окремі положення, але й закон у цілому, і в разі виявлення суперечностей з конституційними нормами він підлягає визнанню як такий, який втрачає юридичну силу в певній галузі законодавства. Контрольна функція Конституційного Суду України щодо конституційності законів та інших правових актів повинна забезпечувати коригування законодавства через джерело вищого права — Конституцію України [17].

Підсумовуючи дослідження теоретичних аспектів тенденції та законо-

мірностей розвитку конституційної юстиції в Україні, слід наголосити, що у процесі розвитку України як демократичної, незалежної, соціальної, правової держави стають очевидними тенденції розвитку конституційної юстиції, яка найбільш комплексно захищатиме конституційні приписи від порушень на законодавчому, виконавчому та інших рівнях здійснення державної влади, а тому нагальною є потреба вироблення єдиної конструктивної моделі конституційної юстиції, яка могла б ввібрати позитивні риси обох існуючих моделей і забезпечити належну реалізацію та захист Конституції України.

Конституційна юстиція (правосуддя) в Україні синтезує в собі два начала — сутність конституційного контролю і форму правосуддя, внаслідок чого маємо справу з самостійним видом державно-владної контрольної діяльності у спеціалізованій формі конституційного правосуддя. Здійснення конституційної юстиції забезпечується не тільки безпосередньо органами конституційної юстиції, а й іншими судовими установами, залежно від правової системи та організації публічної влади.

ПРИМІТКИ

1. Цвік М. В. Про офіційне тлумачення законів України / М. В. Цвік // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 4. — С. 51–52.
2. Сліденко І. Д. Тлумачення конституції: питання теорії і практики в контексті світового досвіду / І. Д. Сліденко. — Одеса, 2003. — С. 174.
3. Бабенко К. А. Актуальні питання визначення місця і повноважень конституційного суду в системі органів державної влади / К. А. Бабенко // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. — Одеса, 2003. — Вип. 16. — С. 527–536.
4. Скомороха В. Деякі питання конституційного провадження / В. Скомороха // Право України. — 1998. — № 9. — С. 6.
5. Козюбра М. І. Конституційний суд в системі органів державної влади / М. І. Козюбра // Державно-правова реформа в Україні. — К., 1997. — С. 22–23.
6. Баглай М. В. Конституционное правосудие в России: становление и развитие / М. В. Баглай // Журнал российского права. — 2001. — № 10. — С. 5.
7. Шаповал В. М. Конституційна юстиція. Юридична енциклопедія: у 6 т. / В. М. Шаповал // Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2001. — Т. 3. — 792 с.
8. Боботов С. В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ) / С. В. Боботов. — М., 1994. — 127 с.
9. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Часть особенная: страны Америки и Азии: в 4 т. [учебник] / отв. ред. проф. Б. А. Страшун. — М.: НОРМА, 2001. — Т. 4. — 656 с.
10. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Часть общая: в 4 т. [учебник] / отв. ред. проф. Б. А. Страшун. — М.: Издательство БЕК, 2000. — 3-е изд., обновл. и дораб. — Т. 1, 2. — 784 с.

11. Кампо В. М. Проблемы и перспективы развития украинской модели конституционной юстиции / В. М. Кампо // Сравнительное конституционное обозрение. — 2011. — № 3 (82). — С. 155—163.

12. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид; пер. с фр. В. А. Туманова. — М. : Междунар. отношения, 2003. — 399 с.

13. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.

14. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49.

15. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс / Н. В. Витрук. — М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. — 383 с.

16. Савчин М. В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу : дис. к.ю.н. 12.00.02 / М. В. Савчин. — К., 2004. — 186 с.

17. Селіванов А. О. Верховенство права в Конституційному правосудді : аналіз конституційної юрисдикції / А.О. Селіванов. — К.; Х. : Академія правових наук України, 2006. — 400 с.

Нелин Александр. Национальная конституционная юстиция: тенденции и закономерности развития.

Статья посвящена рассмотрению теоретических и практических аспектов развития конституционной юстиции в Украине. На основании исследования делается вывод, что институт конституционной юстиции в Украине — это механизм защиты прав и свобод человека и гражданина, сформированный с элементов, свойственных моделям конституционной юстиции разных стран, которые относятся к различным правовым семьям. Однако анализ содержания моделей конституционной юстиции, известных мировой практике, позволяет сделать вывод, что в Украине национальная конституционная юстиция приобрела специфические черты, которые позволяют квалифицировать ее как национальную конституционную юстицию.

Ключевые слова: конституционная юстиция, национальная модель конституционной юстиции, Конституционный Суд Украины, конституционная юрисдикция, конституционный контроль, конституционное правосудие.

Nelin Olexandr. National constitutional justice: trends and consistencies.

The article is dedicated to the study of some theoretical and practical aspects of constitutional justice development in Ukraine. Based upon research the conclusion is drawn that the institution of constitutional justice in Ukraine is a mechanism of protecting rights and freedoms of a person and citizen established from elements inherent to the patterns of constitutional justice in various countries that belong to different legal systems. However, the analysis of the contents of the global constitutional justice patterns enables drawing the conclusion that in Ukrainian national constitutional justice acquired its specific features that allow qualifying it as national constitutional justice.

Key words: constitutional justice, national pattern of constitutional justice, the Constitutional Court of Ukraine, constitutional jurisdiction, constitutional control, constitutional courts of justice.